

УДК 338.432

DOI: https://doi.org/10.31521/modecon.V47(2024)-06

Кормишкін Ю. А., доктор економічних наук, професор кафедри публічного управління та адміністрування і міжнародної економіки, Миколаївський національний аграрний університет, Миколаїв, Україна

ORCID ID: 0000-0002-1005-1229

e-mail: kormyshkin@mnau.edu.ua

Виклики та завдання аграрного сектору України в умовах військової агресії

Анотація. У статті розглянуто проблеми аграрного сектору, виклики та загрози, спричинені військовою агресією; актуалізовано даний напрям досліджень у зв'язку із динамічністю військових дій та їх наслідків для аграріїв; наведено структуру АПК; приведено приклади негативного впливу на розвиток аграрної галузі; згруповано основні виклики та тренди аграрного сектору в 2024 році, які будуть мати місце у найближчі роки; виокремлено основні потреби фермерів для забезпечення стабільного середовища та підтримки бізнес-показників на належному рівні; зазначено очікування представників малого та великого агробізнесу в контексті змін у податковому законодавстві та державній політиці; розглянуто виклики довоєнного періоду, спричинені зміною клімату; констатовано, що основними завданнями для підтримки аграрного сектору в умовах повномасштабної війни є забезпечення ефективності всього ланцюга «виробництво – переробка – зберігання – постачання продуктів харчування населенню»; запропоновано пріоритетні завдання державної аграрної політики у найближчий час та повоєнний період.

Ключові слова: аграрний сектор; АПК; сільське господарство; виклики; військова агресія; експорт; логістика; фінансова підтримка.

Yuriy Kormyshkin, Doctor of Sciences (Economics), Professor of the Department of Public Management and Administration and International Economics, Mykolayiv National Agrarian University, Mykolayiv, Ukraine

Challenges and Tasks of the Agricultural Sector of Ukraine in Conditions of Military Aggression

Abstract. Introduction. Ukraine's agricultural sector has suffered from the war in all its aspects, as the industry's assets are located throughout the country. Even enterprises located in regions where active hostilities did not take place faced the consequences of the invasion, including a decline in grain prices due to market congestion, export blockades, power outages, labor mobilization, and resource shortages.

Today, it is clear that the hostilities did not end in three days, nor did they end after nearly three years. In this regard, it is extremely important to identify the challenges that the Ukrainian agribusiness sector faced at the beginning of the full-scale invasion, as well as to formulate tasks and develop the next steps for their implementation.

Purpose. The purpose of the article is to identify the challenges and threats to the agricultural sector of Ukraine, as well as to formulate the tasks of agricultural policy to overcome them in conditions of military aggression.

Results. The article examines the problems of the agricultural sector, challenges and threats caused by military aggression; updates this area of research in connection with the dynamics of military actions and their consequences for farmers; presents the structure of the agro-industrial complex; gives examples of negative impact on the development of the agricultural industry; groups the main challenges and trends of the agricultural sector in 2024, which will occur in the coming years; identifies the main needs of farmers to ensure a stable environment and maintain business indicators at the proper level; Outlines the expectations of representatives of small and large agribusinesses in connection with changes in tax legislation and state policy; considers the challenges of the pre-war period caused by climate change; states that the main tasks of support of the agricultural sector in conditions of full-scale war are to ensure the efficiency of the entire chain "production - processing - storage - supply of food to the population"; proposes priority tasks of state agrarian policy in the near future and the post-war period.

Conclusions. Taking into account the above, it can be stated that agribusiness in modern conditions is a multifaceted component of both the national and global economy. This is especially true for Ukraine, where agricultural production plays a key role in ensuring the country's food security and creating export potential. Since the beginning of the full-scale invasion, the Ukrainian economy, especially the agricultural sector, has been facing unprecedented challenges that affect both agricultural enterprises and small farmers. The outlined main challenges and trends in the agricultural sector determine the development vector for commodity producers, taking into account current realities and prospects. The given priority tasks of the state agrarian policy should become the basis for the creation of a reliable foundation for the prosperity of the agricultural sector in the post-war years.

Keywords: agricultural sector; agro-industrial complex; agriculture; challenges; military aggression; export; logistics; financial support.

JEL Classification: Q10; Q13; Q14; H 56.

¹Стаття надійшла до редакції: 25.10.2024

Received: 25 October 2024

Постановка проблеми. Аграрний сектор традиційно є провідним сектором економіки України. До початку російської агресії він забезпечував близько 20% ВВП країни. Значний потенціал розвитку був обумовлений 32 мільйонами гектарів чорнозему, які складають близько третини орних земель Європи. У 2010-х Україна стабільно нарощувала виробництво зернових, забезпечуючи майже 3% світового виробництва зерна та до 10% світової торгівлі збіжжям. Однак війна завдала серйозного удару як по економіці загалом, так і по аграрному сектору зокрема.

Аграрний сектор України постраждав у всіх своїх сферах через війну, адже активи галузі розташовані по всій країні. Навіть підприємства в регіонах, які не зазнали активних бойових дій, зіткнулися з наслідками вторгнення, зокрема зниженням цін на зерно через перевантаження ринку, блокадою експорту, перебоями з енергопостачанням, мобілізацією працівників і браком ресурсів.

Сьогодні є зрозумілим, що військові дії не закінчилися ні за три дні, ні за майже три роки. У зв'язку з цим, ідентифікація викликів, з якими зіштовхнувся український АПК з початком повномасштабного вторгнення, а також формування завдань та розробки наступних кроків щодо їх реалізації є вкрай актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку АПК України було завжди вкрай актуальним, що підтверджується дуже великою кількістю наукових праць та досліджень за різними напрямками [1]. Проте, з початком військових подій в Україні, аграрний сектор зазнав неочікуваного негативного впливу у багатьох аспектах. Відповідно, наукові напрацювання за даною

проблематикою лише починають з'являтися [2-6]. Інформаційними джерелами для оцінки сучасного стану аграрного сектору можуть бути лише офіційні дані Міністерства аграрної політики та продовольства України [7], Державної служби статистики України [8], огляди економістів та аграріїв на різних сайтах, а також різні аналітичні напрацювання [9-14], які не мають систематичного характеру, лише частково та надають оцінку наслідків впливу військової агресії на аграрний сектор. Прогнозування та комплексна оцінка результатів діяльності будь-якого аграрного підприємства є фактично неможливими через швидкі динамічні зміни, спричинені військовою агресією. У зв'язку з цим даний напрям досліджень не втрачає актуальності.

Формулювання цілей дослідження. Метою статті є ідентифікація викликів і загроз аграрного сектора України, а також формування завдань аграрної політики для їх подолання в умовах військової агресії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Агропромисловий комплекс відіграє ключову роль у структурі економіки України, забезпечуючи продовольчу безпеку держави, регулюючи пропозицію та ціни на основні продовольчі товари для населення. Він також є важливим джерелом валютних надходжень завдяки експортним поставкам і впливає на розвиток сільськогосподарських територій.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року серйозно підірвало виробництво та торгівлю продовольством, поставивши під загрозу продовольчу безпеку як України, так і світу.

Для кращого розуміння викликів, які виникли перед українським АПК, наведемо його структуру (рис. 1).

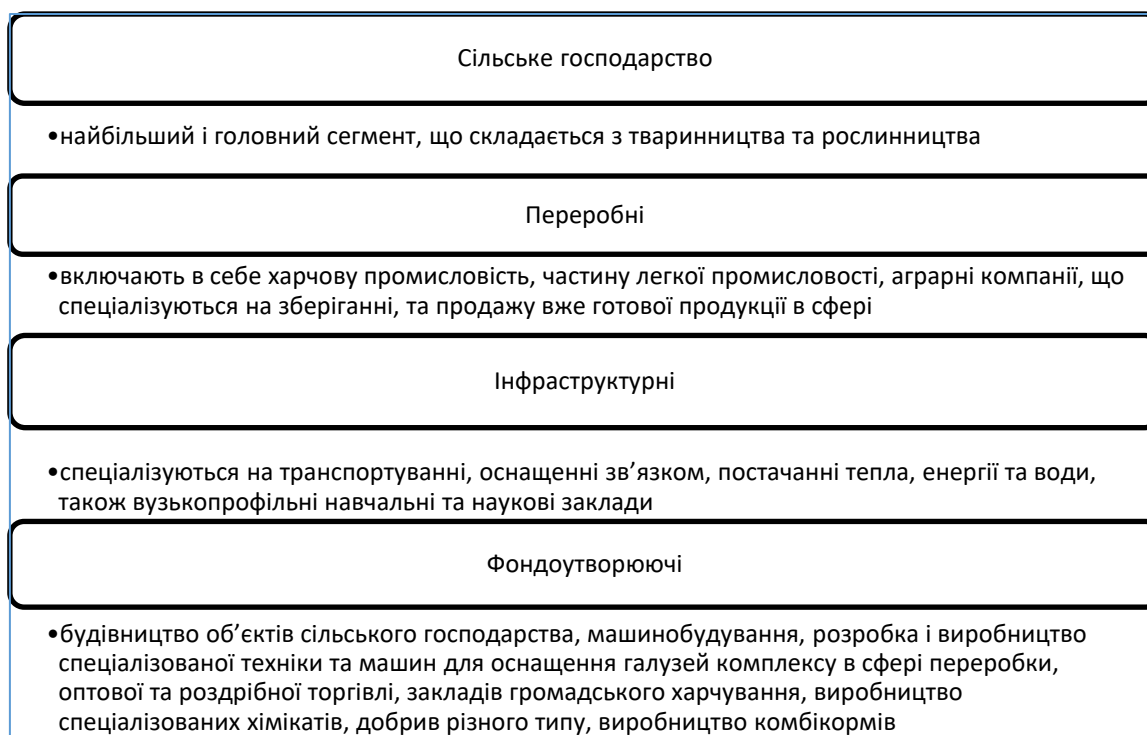

Рисунок 1 – Галузі, що утворюють АПК України

Джерело: складено автором з використанням [9]

Кожна із зазначених галузей АПК сьогодні зустрілася із викликами, спричиненими військовою агресією. Задача представників кожної галузі окремо та АПК загалом - вміти швидко адаптуватися до сьогоднішніх реалій, продовжувати свою справу, передбачаючи можливі ризики та загрози, приймати швидкі рішення та шукати альтернативні варіанти з можливих задля своєї стабільної роботи.

Станом на лютий 2023 року, за оцінками Світового банку, збитки, завдані війною росії українському сільському господарству, склали 8,72 мільярда доларів США, а сукупні втрати досягли 31,50 мільярда доларів [10]. Серед збитків – знищення техніки, обладнання, складських приміщень, худоби, багаторічних насаджень, а також викрадення матеріальних ресурсів і продукції. Сільськогосподарські угіддя, які постраждали від бойових дій, потребують очищення та відновлення. Сукупні втрати включають зниження обсягів виробництва, незібраний урожай, вищу собівартість продукції та зниження цін на експортно-орієнтовані товари, такі як пшениця, ячмінь, кукурудза й соняшникове насіння. Окремо катастрофа на Каховській ГЕС залишила без зрошення близько 600 тисяч гектарів угідь, завдавши прямих збитків у розмірі 25 мільйонів доларів. Наразі близько 30% сільськогосподарських земель України не обробляються через окупацію або небезпеку ведення робіт [10].

Крім прямого впливу на сільське господарство, війна завдала серйозної шкоди довкіллю, включаючи деградацію ґрунтів і якості води, що матиме довгострокові негативні наслідки. За даними Центру екологічних ініціатив "Екодія", війна спричинила руйнівні зміни в екосистемі ґрунтів, зокрема через мінування, вирви від обстрілів, зсуви й залишки знищеної техніки.

Найбільших втрат зазнав експортоорієнтований індустріальний агробізнес. Великі господарства та інфраструктура стають цілями ракетних ударів, а часті атаки на електростанції поставили під загрозу промислове тваринництво та птахівництво, які критично залежать від електропостачання. Наприклад, у травні 2022 року на Чорнобаївській птахофабриці внаслідок удару по місцевій електростанції загинуло понад 4 мільйони курей.

Зерновий і олійний сектори також зазнали серйозних втрат. Окупанти викрадали зерно, підпалювали посіви, мінували поля та руйнували елеватори. На початку війни блокада чорноморських портів зупинила 95% українського зернового експорту, спричинивши глобальну продовольчу кризу. Лише наприкінці липня 2022 року, за посередництва ООН і Туреччини, була укладена "Чорноморська

зернова ініціатива", яка частково відновила експорт. Однак ініціатива діяла лише рік, а після виходу росії в липні 2023 року ситуація знову ускладнилася: судна з українським зерном змушені обходити західне узбережжя Чорного моря, щоб уникнути атак.

Загрозу життєздатності українських агрохолдингів створює не лише знищення торговельних шляхів і інфраструктури, але й особливості організації їхнього виробництва, які роблять ці підприємства вкрай вразливими до масштабних потрясінь. У перші дні війни розосередженість активів одного агрохолдингу по різних регіонах країни спричинила порушення виробничих і технологічних зв'язків. Як результат, навіть ті холдинги, чиї угіддя знаходилися поза зонами активних бойових дій, не змогли повноцінно працювати через зруйновані логістичні ланцюги.

Сімейні фермери та особисті селянські господарства виявилися більш витривалими в умовах війни, що підтверджується дослідженнями Національної академії наук України та звітом ФАО «Вплив війни на сільське господарство та засоби для існування жителів сільських районів в Україні» [10]. Локальні виробники продуктів харчування менше залежать від зовнішніх ресурсів і міжнародної торгівлі. Вони мають у своєму розпорядженні власне обладнання, техніку та складські приміщення, використовують органічні добрива та місцеві сорти насіння, а також переробляють і реалізують свою продукцію через місцеві ринки та неформальні канали. Опора на домашню чи місцеву робочу силу, а також взаємна підтримка й солідарність дали змогу цим дрібним виробникам адаптуватися до надзвичайно складних умов, продовжуючи забезпечувати продовольством свої родини, громади, Збройні сили України та внутрішньо переміщених осіб.

Незважаючи на дещо меншу інтенсивність бойових дій та впевненість у перемозі України, аграрний сектор може зіштовхнутися з численними викликами та тенденціями, які будуть тривалий час впливати на учасників ринку. На рис. 2 наведені основні з них.

Найбільш проблемними залишаються території, які перебували під окупацією або стали ареною активних бойових дій, зокрема Харківська, Сумська, Херсонська та Запорізька області.

Для вирішення цієї проблеми при Кабінеті Міністрів створено Комісію з розмінування, яка має координувати процеси очищення не лише гуманітарної, а й аграрної інфраструктури та земель. Наразі мільйони гектарів залишаються непридатними для сільськогосподарської діяльності та надовго виведені

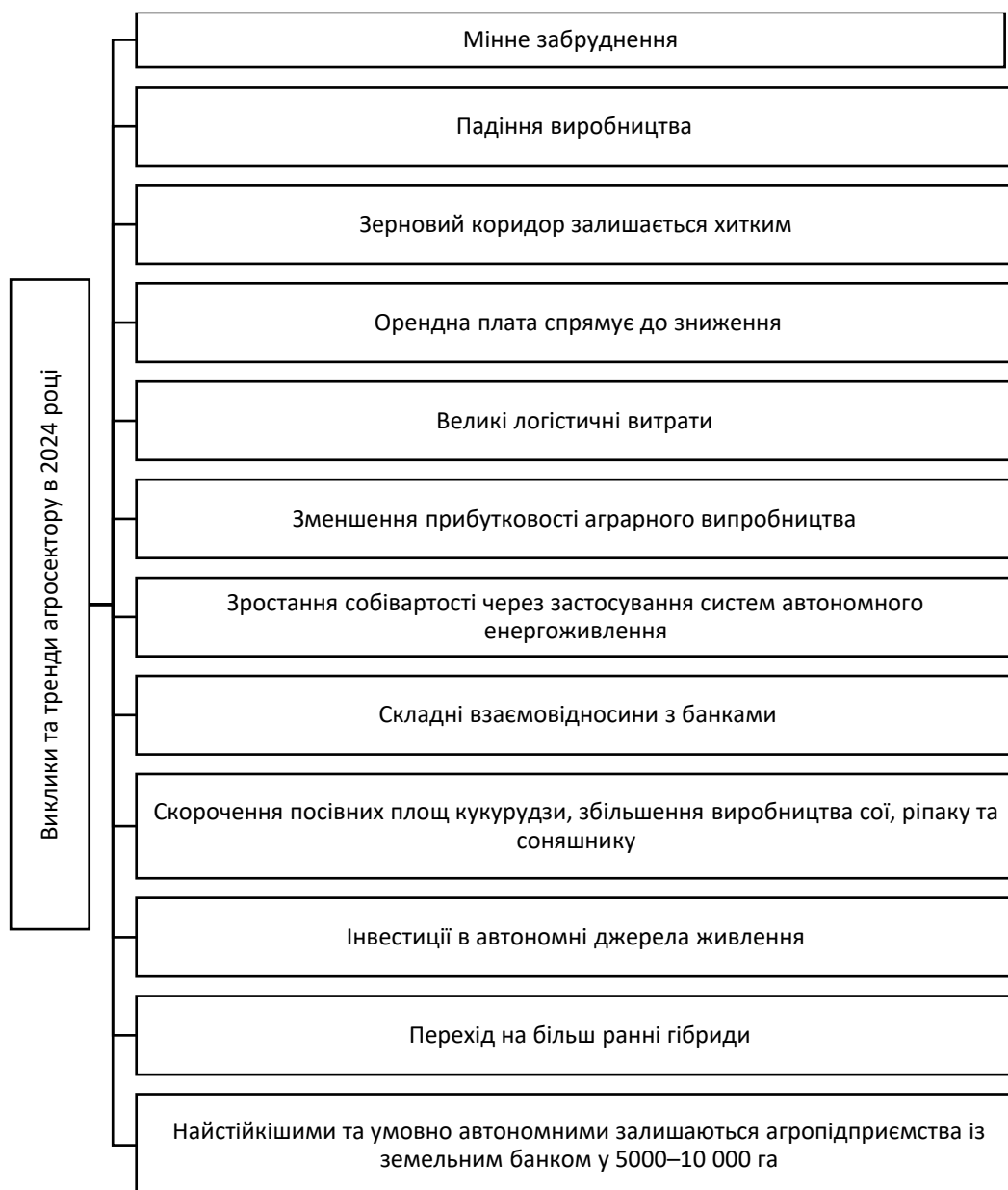

Рисунок 2 – Основні виклики та тренди аграрного сектору в 2024 році

Джерело: авторська розробка

Оскільки експорт був блокований, а внутрішній попит упав, то у всіх компаній виникли проблеми з ліквідністю обслуговування боргу, який виник до початку 2022 року. У 2022 -2024 роках надання кредитів аграріям здійснюється досить обмежено, що пов'язано з великими ризиками їх неповернення.

Зниження обсягів виробництва через скорочення посівних площ, скорочення експорту, погіршення логістичних зв'язків, дорожчання енергоресурсів, скорочення чисельності працівників, руйнування інфраструктури виробництва, перероблення та зберігання сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, високі орендні платежі тощо – це лише

частина викликів, які стосуються кожного сільськогосподарського товаровиробника.

Основною потребою фермерів є забезпечення стабільного середовища та підтримка бізнес-показників на належному рівні. Серед ключових викликів, на які звертають увагу фахівці, можна виділити такі:

- кадровий дефіцит та нестача працівників із необхідною кваліфікацією;
- недосконала система захисту прав власності та проблема рейдерства;
- труднощі з розрахунками під час співпраці з торговими мережами;
- ризики зупинки виробництва через такі фактори, як відключення електроенергії чи дефіцит ресурсів;

– непередбачуваність державної політики, включно з частими змінами законодавства, які впливають на діяльність сектора [9].

Аграрні компанії та фермери з різних регіонів України, висловлюють очікування щодо низки важливих рішень, серед яких: тимчасове звільнення четвертої групи платників від сплати єдиного податку; запровадження дієвих механізмів для вирішення проблем із блокуванням податкових накладних та повернення принципу презумпції невинуватості для платників податків; розвиток зрошувальних систем через створення організацій водокористувачів; відтермінування введення мінімального податкового навантаження на гектар землі; продовження безмитного режиму торгівлі з Європейським Союзом та збереження квот на кілька наступних років; впровадження ефективної моделі регулювання відносин між виробниками та торговельними мережами за зразком європейського досвіду; децентралізація енергетичних систем та розвиток альтернативних джерел енергії та їх інфраструктури.

Разом із новими викликами, спричиненими військовою агресією, не меншою уваги потребують й ті, що мали місце в нашій країні через зміни клімату та загострилися через військові дії:

- зміщення зон вирощування сільськогосподарських культур з південних регіонів на північ, подовження вегетаційного періоду, утворення нової агрокліматичної зони на південь України;

- зміна структури рослинницької продукції;
- зміна кормової бази через зменшення виробництва традиційних кормових культур;
- зміщення локацій та розвитку інфраструктури для зберігання і первинної переробки продукції;
- гостра потреба в інноваційних ресурсозберігаючих технологіях та обладнанні для попередження зниження продуктивності;
- посилення процесів деградації ґрунтів та втрати їх родючості;
- недостатня ефективність існуючих систем захисту рослин через нові хвороби та шкідників;
- непридатність наявних систем підтримки мікроклімату у приміщеннях для утримання тварин [13].

Разом з тим відмітимо, що, не дивлячись на складні умови, є певні позитивні аспекти, на які варто звернути увагу.

Попри складнощі з постачанням, світовий попит на українську агропродукцію продовжує зростати, що зумовлено об'єктивними причинами. Зокрема, соняшник майже не вирощується в Європі, тому Україна й надалі залишатиметься ключовим постачальником соняшникової олії на європейський ринок.

Держава суттєво підтримала аграріїв через програму «Доступні кредити 5-7-9%», у межах якої

10,5 тисячі агропідприємств отримали фінансування на загальну суму 42 мільярди гривень. Загалом із початку року майже 14 тисяч агрогосподарств залучили 75 мільярдів гривень банківських кредитів для розвитку [10].

Попри складні умови, український аграрний сектор продемонстрував високу стійкість та здатність адаптуватися до викликів воєнного часу. Зокрема: виробництво сільськогосподарських культур у 1,5–3 рази перевищує потреби внутрішнього споживання; внутрішній ринок повністю забезпечений м'ясом і м'ясопродуктами; спостерігається поступове відновлення молочної галузі на сільськогосподарських підприємствах; зростають обсяги виробництва овочів; попит на плодово-ягідну продукцію задовольняється в повному обсязі [7].

Через активні бойові дії частина населення перемістилася із сходу на захід країни, частково заселивши сільські території. Активні переселенці започаткували власне підсобне господарство для власних потреб та потреб місцевих жителів, що є позитивним фактором.

Основними завданнями для підтримки аграрного сектору в умовах повномасштабної війни є забезпечення ефективності всього ланцюга «виробництво – переробка – зберігання – постачання продуктів харчування населенню». Важливими пріоритетами залишаються: нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції; створення та розширення об'єктів для зберігання і первинної переробки, включно з тимчасовими рішеннями; активне залучення державних і приватних ресурсів для організації постачання харчових продуктів до місць реалізації [10].

З огляду на необхідність розвитку ефективного аграрного сектору як у період війни, так і під час повоєнного відновлення, ключовою метою управління розвитком аграрних підприємств на всіх рівнях має стати швидкий перехід сільського господарства від сировинної моделі до переробної. Такий підхід дозволить зменшити залежність галузі від стабільності логістичних ланцюгів, суттєво підвищити додану вартість продукції, створити нові робочі місця та сприяти економічному зростанню країни загалом [5].

Пріоритетними завданнями державної аграрної політики мають стати:

- відновлення агровиробництва на звільнених від окупації територіях;

- проведення розмінування сільських територій;
- забезпечення рівноправного розвитку різних організаційно-правових форм господарювання. Особливу увагу слід приділити підтримці малих фермерських господарств для їх сталого функціонування;

розширення асортименту експортної продукції, акцентуючи на збільшенні частки готових харчових продуктів і напівфабрикатів;

диверсифікація видів зайнятості в сільській місцевості, розвиток несільськогосподарської діяльності для підвищення рівня доходів та зменшення бідності серед сільського населення;

відновлення зруйнованих війною територій з урахуванням кліматичних ризиків для підвищення стійкості ключових соціально-економічних секторів та екосистем до змін клімату;

розвиток виробництва і переробки агропродукції відповідно до принципів циркулярної економіки, орієнтованої на раціональне використання ресурсів;

урахування прогнозованих змін клімату;

оцінка та запобігання ризикам, що можуть вплинути на стійкість і конкурентоспроможність агровиробників;

інтеграція цілей кліматичної адаптації у політики, програми та інструменти відновлення, а також у регіональні та місцеві стратегії;

залучення українського агросектору до міжнародних, зокрема європейських, ініціатив для вирішення глобальних проблем адаптації.

Модернізація аграрного сектору сприятиме активному розвитку суміжних галузей економіки,

таких як переробка сільськогосподарської продукції, харчова промисловість, виробництво добрив, аграрне машинобудування, біоенергетика, а також ІТ-сегменти, що забезпечують цифровізацію агровиробництва та логістики.

Висновки. Враховуючи вище викладене, констатуємо, що агробізнес у сучасних умовах є багатогранною складовою як національної, так і світової економіки. Особливо це стосується України, де сільськогосподарське виробництво відіграє ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни та формуванні експортного потенціалу. З початку повномасштабного вторгнення український бізнес, зокрема аграрний сектор, зіткнувся з безпрецедентними викликами, які стосуються як агрохолдінгів, так і маленьких фермерів. Окреслені основні виклики та тенденції в аграрному секторі задають товаровиробникам вектор розвитку з урахуванням нинішніх реалій та перспектив. Приведені пріоритетні завдання державної аграрної політики мають стати основою для формування надійного фундаменту розквіту аграрного сектору в повоєнні роки.

Попри все, аграрна галузь залишається однією з найсильніших у світі та має всі передумови для збереження та зміцнення своїх позицій у найближчі повоєнні роки.

Література:

1. Сіренко Н., Лункіна Т., Бурковська А., Мікуляк К. An Assessment of the Financial and Economic Security of the Agricultural Sector in Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 4(39). 2021. Pp.241–250. <https://doi.org/10.18371/fcactp.v4i39.241313>.
2. Yekimov S., Nianko V., Sirenko N., Burkovska A., Bodnar O. The Problem of Attracting Private Investment in Agriculture. In: Muratov A., Ignateva S. (eds) *Fundamental and Applied Scientific Research in the Development of Agriculture in the Far East (AFE-2021)*. AFE 2021. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 353. Springer, Cham. 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-030-91402-8_7.
3. Nechyporenko O., Bodnar O., Ihnatenko V., Chesakova M. Problems and Prospects of the Development of the Agrarian Sphere in the Conditions of the Russian-Ukrainian War and the Post-War Economic Recovery. *Econ. Aff.* № 67(05). 2022. P. 933-941.
4. Rexhaj F., Vilks A., Sirenko N., Dubinina M., Melnyk O., Bodnar O. Participation of international organisations in solving the problems of the agricultural sector of Ukraine. *International Journal of Environmental Studies*. 2023. DOI: 10.1080/00207233.2023.2170572.
5. Господарик Д., Помилуйко С. Управління розвитком аграрних підприємств: виклики післявоєнної відбудови та глобалізації. *Економічний аналіз*. 2024. Том 34. № 2. С. 360-371. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2024.02.360>.
6. Шевченко-Переполюкіна Р.І. Проблеми аграрного бізнесу під час воєнного стану. *Інфраструктура ринку*. Вип. 66. 2022. С.87-92. DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastruct66-16>.
7. Міністерство аграрної політики та продовольства України: офіційний сайт. 2024. URL : <https://minagro.gov.ua/>
8. Державна служба статистики України: офіційний сайт. 2024. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Агропромисловий комплекс України, огляд ніші та реалії сьогодення. 2024. URL : <https://blog.youcontrol.market/aghropromislovii-kompleks-ukrayini-oghliad-nishi-ta-rieliyi-soghodiennia/>
10. Українське сільське господарство у воєнний час. 2023. URL : <https://www.tni.org/uk/article/ukrainian-agriculture-in-wartime>
11. Agriculture in Ukraine: pre-war, status quo and a look ahead. *KSE Agrocenter*. 2023. URL : <https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/03/Market-analysis-and-Outlook-of-Ukraine-2023.pdf>.
12. Русан В. М., Жураковська Л. А. Аграрний сектор України у 2023 році: складові стійкості, проблеми та перспективні завдання. *Центр економічних і соціальних досліджень, відділ секторальної економіки НІСД*. 14.02.2024. URL : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_agrosector_15022024.pdf.
13. Перспективи розвитку аграрного сектора України в умовах кліматичних змін : аналіт. доп. / [В. М. Русан, Л. А. Жураковська, Я. А. Жаліло та ін.]; за наук. ред. Я. А. Жаліло. Київ : НІСД, 2024. 47 с. <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2024.09>.
14. Каціло Денис. Карта українського агроекспорту. Як АПК України вижив під обстрілами, без портів та попри нанесення шкоди росіянами. *Велика графічна історія від Forbes*. 2024. URL : <https://forbes.ua/war-in-ukraine/karta-ukrainskogo-agroeksportu-2023-16042024-20423>.

References:

1. Sirenko, N., Lunkina T., Burkovska A., & Mikuliak, K. (2021). An Assessment of the Financial and Economic Security of the Agricultural Sector in Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 4(39), 241–250. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v4i39.241313>.
2. Yekimov, S., Nianko, V., Sirenko, N., Burkovska, A., Bodnar, O. (2022). The Problem of Attracting Private Investment in Agriculture. In: Muratov A., Ignateva S. (eds) *Fundamental and Applied Scientific Research in the Development of Agriculture in the Far East (AFE-2021)*. AFE 2021. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 353. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-91402-8_7.
3. Nechyporenko, O., Bodnar, O., Ihnatenko, V. and Chesakova, M. (2022). Problems and Prospects of the Development of the Agrarian Sphere in the Conditions of the Russian-Ukrainian War and the Post-War Economic Recovery. *Econ. Aff.*, 67(05): 933-941.
4. Rexhaj, F., Vilks, A., Sirenko, N., Dubinina, M., Melnyk, O. & Bodnar O. (2023). Participation of international organisations in solving the problems of the agricultural sector of Ukraine, *International Journal of Environmental Studies*. DOI: 10.1080/00207233.2023.2170572.
5. Hospodaryk, D., Pomylyuko, S. (2024). Management of the development of agricultural enterprises: challenges of post-war reconstruction and globalization. *Economic Analysis*, 34 (2), 360-371. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2024.02.360>.
6. Shevchenko-Perepyolkina, R.I. (2022). Problems of agrarian business during martial law. *Market infrastructure*, Issue 66, 87-92. <https://doi.org/10.32843/infrastructure66-16>.
7. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine: official website. (2024). <https://minagro.gov.ua/>
8. State Statistics Service of Ukraine: official website. (2024). <https://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Youcontrol (2024). *Ahropromyslovyi kompleks Ukrainy, ohliad nishi ta realii sohodennia*. <https://blog.youcontrol.market/aghropromislovii-kompleks-ukrayini-oghliad-nishi-ta-rieliyi-soghodiennia/>
10. Mamonova, N., Borodina, O. & Kuns B. (2023). *Ukrainian agriculture in wartime: Resilience, reforms, and markets*. <https://www.tni.org/uk/article/ukrainian-agriculture-in-wartime/>
11. KSE Agrocenter (2023). *Agriculture in Ukraine: pre-war, status quo and a look ahead*. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/03/Market-analysis-and-Outlook-of-Ukraine-2023.pdf>.
12. Rusan, V. M., & Zhurakovska, L. A. (2024). The agricultural sector of Ukraine in 2023: components of sustainability, problems and future tasks. Center for Economic and Social Research. *Department of Sectoral Economics of the National Institute of Statistics*. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_agrosektor_15022024.pdf.
13. Rusan, V. M., Zhurakovska, L. A., Zhalilo, Ya. A. et al. (2024). Prospects for the development of the agricultural sector of Ukraine in the context of climate change: analytical supplement. *Kyiv: National Institute of Statistics*, 47. <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2024.09/>
14. Katsylo, D. (2024). Map of Ukrainian agricultural exports. How Ukraine's agro-industrial complex survived under shelling, without ports and despite damage from the Russians. *A great graphic story from Forbes*. <https://forbes.ua/war-in-ukraine/karta-ukrainskogo-agroeksportu-2023-16042024-20423>.

